

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 6.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2018

Készült a *Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport*
keretében
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

A borítón a *Helikoni kedvtöltés* (1819) belső címképe

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

VOIGT VILMOS

Az első magyar nyelvű iskolai poétika

Laky E. J. Demeter: *A költészetnek rövid elméleti 's gyakorlati módszere és történeti vázlata*

Laky Demeter munkássága igen sokrétű, élete pedig (Jókai kedves hőseinek kortársaként) egyenesen regényes. Épp kétszáz esztendeje, 1818-ban született Keszthelyen, iskoláit szülővárosában, majd Győrött végezte. 1838-ban a premontrai rendbe lépett. Próbaévet Csornán töltötte, a teológiát ismét Győrött tanulta. 1843-ban szentelték pappá, és a szombathelyi gimnázium tanára lett. 1844-ben a szónoklattant adta elő, majd Keszthelyen ezt a költészettannal egészítette ki. 1848-ban a nemzetőrségben főhadnagy, fegyveres szolgálatot lát el. 1848 őszén visszavonul a nemzetőrségből. 1849 szeptemberében mégis elfogják, különböző börtönökbe vetik. Nyolc évre ítélik, két és fél évet Olmützben és Josephstadtban raboskodik. 1853-ban ő is az akkori kegyelemmel szabadul ki, de rendőri felügyelet alatt áll, és továbbra sem taníthat. A csornai premontrai rendház ügyeit intézi, később a rendi növendékek tanára. Az 1880-as években tekintélyes vallási vezető, még királyi érdemrendekkel is megtisztelve. 1902 augusztusában hunyt el.¹

Még teológusként lefordította Milton *Elveszett paradicsomát*. A börtönben tökéletesítette angol, francia, olasz és spanyol tudását. Költeményeket ír és fordít, rendtörténeti tevékenysége is folyamatos. 1847-ben Szombathelyt jelent meg („Bertalanffy Imre bötüivel”) *A költészetnek rendszere és történeti vázlata* című tankönyve, az első magyar nyelvű középiskolai poétika (3 + 236 lapon). Előszava szerint a „kül- és belhoni költészettanárok” műveit használta fel, ezt azonban könyvében nem adatolja. Idézett verspéldából egyértelműen észrevehetjük azt is, hogy a korabeli magyar költészetet odaadó figyelemmel kísérte.

Az aprólékosan beosztott mű négy (valójában több) szakaszból áll: a rím, a versformák, a tanító költészet és az elbeszélő költészet bemutatását adja. A bevezetés általánosan szól a költészetről, ehhez mellékletként a költészet fejlődését vázolja. Három fő korszakot mutat be: a szóbeli kezdetektől az írásbeliségen át a kortársi költészetig. Vagyis nem csupán a görög–római klasszikusokat tanítja. Úgy gondolja, hosszú visszaesés után a maga korában sokat fejlődik a költé-

* A szerző az ELTE Folklore Tanszékének nyugalmazott egyetemi tanára.

1 Munkásságát a lexikonok pontosan feltüntetik, ezért ezt nem is részletezem.

szet, régi tüzét nyeri vissza. (E megállapítás bizonyosságaként a kortársi magyar költészetre gondolhatott.) Szemléjét a régi görögökkel kezdi, és külön figyelmet fordít magyar „őseink” költészetére is. Itt az Attila udvarában elhangozhatott verseket, majd a magyar középkort említi. Nyelv- és irodalomtörténeti adatait a bencés Ferenczy Jakab Zsigmond (1811–1884) *Adalék honi nyelvünk s irodalmunk történetéhez*” (Pozsony, 1844) munkájából veszi. Ezen kívül csak Erdélyi János és Schedel (Toldy) Ferenc, valamint Kazinczy nevét olvassuk. Toldy Ferenc irodalomtörténete – amely szintúgy Attila daloló szüzeivel kezdődik – ekkor ugyanis még nem jelent meg.

Az első szakasz (a rímről, 12–24) nemcsak a klasszikus európai költészetet veszi figyelembe, hanem külön tárgyalja a magyar példákat, majd megkülönbözteti az *alliteratio*, *assonantia*, *szótagrím* eseteit. Példái között Goethe csakhogy megtalálható, mint a két Kisfaludy, Czuczor, Bajza, Vörösmarty, Garay és más kortársak. Még népdalokból is idéz, Erdélyi János *Népdalok és mondák* című, akkor már kétkötetes (1846–1847) friss gyűjteményéből. A rímképleteket is példákkal mutatja be. Az egyszerű és tiszta rímeket kedveli. A magyarok régi rímes költészetéből a *Pannóniai éneket* és Tinódit említi.

A könyv második szakasza (25–102) a lírai („lantos”) költészettel foglalkozik. Poétikai jellemzést nyújt, és a főbb műfajokat (dal, szent dal, világi dal, nemzeti dal, huszár dal, bordal, pásztordal) bemutatja. Önálló formákat (*sonett*, *stanze*, *ottave*, *rondeau*, *madrigal*) is sorra vesz, még a *ghazel* és *makame* is helyet kap, s foglalkozik az ilyen versek eszmeiségével. Különös módon a „levél” különböző válfajait is itt taglalja, nyilván az epistola gyakorlatára gondolva. Természetesen említi az epigrammát, a satírárt, a nászdalt, a búcsúdalt, a diadaléneket, a gyászdalt, még a hattyúdalt is. Általában magyar és német példákat idéz. Ezek végén Vörösmarty *Szózata* olvasható, és a maga korában botránnykó *Disznótórbán* („Petőfytól”) is.

A rövid harmadik szakasz (103–105) a didaktikus („tanító”) költészetet mutatja fel. A negyedik szakasz az „elbeszélő költészet” válfajait tekinti át (a 106. laptól). Itt is mind tartalmi, mind formai beosztást kapunk. A monda, rege, novella külön részben szerepel. Természetesen hasonló külön rész foglalkozik a mesével és a mythosszal. A tündérrege (nemcsak a szerző, hanem a kor német esztétikája szerint) a keleti népek sajátja. A legenda (szentrege), néprege, népmonda, példabeszéd, néprománc, a beszély, a regény és a hősköltemény is külön tárgyalást kapott.

A könyv végén (a 176. laptól) az irodalom néhány fontos jelensége kerül sorra: legkivált a színmű és ennek előadása. Röviden még a rejtvényről és rébuszról is beszél. Az ötödik szakasz (a 189. laptól) tárgya a verstan, főként a klasszikus versformák. Melléklet mutatja be a magyar költészet történetét és a színészet történetét. Még a Magyar Tudós Társaság és a Kisfaludy Társaság megalakulása is helyet kapott.

Az egész könyv sokoldalú és praktikus tankönyv. Voltaképpen tömören mindazt tartalmazza, amit az irodalomról érdemes tudni. A tanár számára vezérfonal, a diák számára biztos eligazítás. Leírja a rímelést, a régi és új strófaszerkezeteket, a műfajokat, ezek tartalmi csoportosítását. Igen röviden még a magyar irodalom történetét is vázolja. Példatára eredetileg elsősorban a német irodalmat használja fel, ám a lehetőség szerint magyar versekből is idéz. Több mint száz példát hoz, legkivált az egykorú költőkből. A kötetet 1844 után kezdte írni a szerző, és még 1847-es példákat is bemutat. A klasszikus, görög-római versekhez latin szövegeket is használ, ám műve nem az antik irodalom antológiája, hanem a XIX. század közepső harmadát tükrözi. A „nyugat-európai” műfajokat és formákat (például a jambust) is méltatja, noha ezek aránya kevesebb. Maga is több ünnepi szonettet írt, egyházi ünnepekre „pásztoraldt” és kardalt szerzett.

A műfajok és műnemek bemutatása során nemcsak poétikai, hanem esztétikai, sőt etikai példákat hoz. Noha az író szerzetes, a kiadvány mégsem egyházi jellegű. Meglepő, hogy több példájában is elítéli zsidó és keleti vallásokat (a 160. §-ban Klopstockból „a sátán és a zsidók agyarkodásai” elleni sorait a maga fordításában adja). A 143. §-ban Garaytól a honalapító Árpádról szóló románczot, valamint Szelestey Lászlótól a csaló zsidót agyonütő betyárról szóló verset idézi. A versekben a tartalom a legfontosabb. Jól lehet látni, hogy abban a korszakban készült, amikor a latin-görög megnevezéseket már magyarral kívánják visszaadni, ám utalva a megszokott nemzetközi terminusokra.

A pontosan részletező könyv több száz példát rendszerezett. Néha nem mindig értjük igazán, melyik jelenség mi után következik. Nyilván bizonyos iskolai kézikönyvek és rendszerezések voltak a szerző keze ügyében. Ám e korban még nincs közismerten elfogadott magyar poétikai rendszer, Laky pedig magyar áttekintést kívánt adni. Szerencsés megoldás, hogy pár magyar népdalstrófát is idéz, noha a románc és ballada példái nála szépirodalmi jellegűek. A néprege, népmonda, népmese ekkor megnevezései még nem egyformán érvényesülnek. A színpadon előadott műveket az ókori rendszerezésben mutatja be. Az új formák (például az opera) csak kisebb mértékben érdeklik, és Hugh Blair nyomán itt sem a zenei formákat, hanem a cselekvényt hangsúlyozza. A korban egyre divatosabbá váló regény önálló említést kap – Jósika és Eötvös műveit méltatja. Az akadémiai törekvések közül a magyar nyelv pallérozását hangsúlyozza, a rendszeres magyar nyelvtan és a magyar nyelv szótára célkiűzéseit említi. A Kisfaludy Társaságot az irodalmi élet szervezőjének mutatja be. E korszakban válik Pest az irodalmi élet és a magyar tudományosság központjává. Korábban a főiskolák körül bontakozott ki irodalmi élet, de ez nem volt országos hatású; Erdély például még a szabadságharc után is lassan integrálódik a főváros kulturális életébe. Laky rövid beszámolóit, névsorait mintegy az irodalmi élet kereteinek ismertetéséhez hozzák közel a diákot és esetleg az olvasót.

A munka 277 §-t tartalmaz, voltaképpen jól áttekinthető. Akkor íródott, amikor már közismert Vörösmartytól a *Zalán futása* és más eposzai, megjelent a János vitéz és kész a *Toldi*, Jókai első műveit írja. Laky horizontja ez az egyre gazdagabb, reformkori magyar irodalom. Életrajzi adataiból is látszik, hogy az ország északnyugati sarka – a Szombathely–Győr–Csorna–Pozsony négyszög az a terület, amit a magáénak érez. Itt tevékenykedő társait ismeri a leginkább. Helyesírása, szóhasználata a már egységesülő magyar tudományos nyelv, csak egy-két esetben használ ehhez képest nyelvjárási formát. A mű egésze a magyar hazafiságot tükrözi, és a kor népszerű verseit (mint Kisfaludy Károlytól a *Szegegy tatárt*) előszeretettel hozza példának.

Az ókortól kezdve a poétika és retorika oktatása Európában úgy zajlott, hogy a tanító rendszerezte az anyagot, és ezt gyakorolták a diákok. Európa jó részén még a XIX. század elején is a tanár latin nyelven állított össze egy kompendiumot, olykor ehhez szöveggyűjteményt is. Laky 1854-ben stilisztikát, 1868-ban magyar irodalmi tankönyvet írt. Ezek népszerűek voltak, még a század végén is több kiadásban is megjelentek. Azonban már más művelődési és iskolázási körülmények között születtek, mint a szabadságharc előtti poétika.

Amikor a költészet világtörténetét vázolja, a következő nézetet fejti ki: „A' költészet' első hangjait a' legtávolibb régiségben, a' vadász és pásztorélet hajdani egyszerűségében lelhetjük csak föl. (6.) Ez természetesen szóbeli és nem egy-egy író műve. A második korszak már az ókori klasszikus költészet. Az írás elterjedése csak a második korszakban, de már az antikvitásban történik. Ez a tényszerűen igaz állítás mégis *circulus vitiosus*: mivel voltaképpen a költők működését nem is tudja igazán történetileg értékelni. Ezt a fokot az jellemzi, hogy a közönség polgárai „már nem eléglék a' csupa gyönyörködtetést, hanem hasznos oktatást is igénylének; 's az irott művekben nem a' költelmet, hanem a valót keresték” (10), voltaképpen történetekről írnak. A szóbeliségből származó ismeretek megjelennek a költők műveiben.

Azonban itt azt sem kell feledni, hogy ezen történet írók a' népdalok és mondákban szóbeli hagyomány által fönmaradt emlékeket is följegyeztettek, mert honnan ismernők különben például: *Bulcsú* és *Lehel* gyászos kivégeztetését, ha nem azon mondák- 's dalokból, mik a' vezérek korából a ' magyar nép ajkán életben maradtak? (10)

Laky itt jegyzetben Ferenczy összeállítására és Erdélyi Jánosnak a *Népdalok és mondák* második kötetében megjelent nevezetes tanulmányára (*Népdalköltészetünkről*) hivatkozik. Ami, mint köztudott, az Erdélyi által mottóként feltüntetett Kölcsey-tézis: „A valódi nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni”. Laky poétikájában tehát Kölcsey és Erdélyi népdalfelfogását népszerűsíti – és nem a szóbeliség általános elméletét használja.

Költészettanát akkor tudjuk igazán mérlegelni, ha összevetjük a hasonló magyarországi művekkel. Ezek közül csak egyet, a legnevezetesebbet mutatjuk be. A piarista Grigely József (1760–1818) előbb rendi iskolákban tanít. 1790-ben kilép a rendből, majd az ország különböző helyein gimnáziumokban működik. *Institutiones poëticae in usum gymnasiorum Regni Hungariae et adnexarum provinciarum* című tankönyve először 1807-ben jelent meg, és még 1841-ben is újra nyomtatták. Latin nyelvű grammatikai és szónoklattani tankönyveket is készített, amelyek a század közepéig több kiadást megértek. Általában több száz oldalas, kézikönyvszerű alkotások ezek.

Minket most a *Poëtica* kötet érdekel. Ez először 1807-ben látott napvilágot, s még 1841-ben, vagyis évtizedekkel a szerző halála után is kiadták. A könyvet a budai egyetemi nyomda jelentette meg, és az egész Magyar Királyság gimnáziumaiban nem-magyar nyelvű tanárok és diákok egyaránt használhatták. Ez sem egyházi kiadvány, hanem a nyilvános iskolák számára készült. A XIV + 382 lapos könyv két fő részből áll: (elméleti) poétikából és metrikából. Gondosan szerkesztett munka, részletes tartalomjegyzéke is jól áttekinthető. Szakirodalomra, egyes szövegekre a fejezeteken belül (ám nem egyenlő mértékben) utal.

Noha ez is tanítási segédkönyv, de jóval terjedelmesebb, tüzetesebb és rangosabb, mint Laky könyve. Már az a körülmény is, hogy latinul íródott, indokolja, hogy a nemzetközi, régóta kikristályosodott megoldásokat használta fel. Terminológiai nehézségek sem léptek fel, mivel a sok évszázad alatt kialakított szakkifejezéseket használja.

Az 1807-re keltezett *Prooemium* elmondja, hogyan folyik a középiszkolai tanítás az ezt megelőző *grammatica* után: a „humanitas” oktatási tárgyaként a poétika második évfolyam tananyaga. Először a poétika általános formáit írja le, mint a *materia, forma, peripetia, episodium, machina, mores, sententia, dictio* stb. (1–250.) Ez után két formát tüzetesen bemutat: az eposzeit és a drámát. Az előbbi részekben a példák a klasszikus irodalomból valók, és felsorolásszerűen a poétika fontos képviselői is előjönnek, például a 82. laptól Vergilius, Horatius, Ovidius, Lucretius, Cato és mások műveire utal a szerző. A dráma bemutatása ugyanezt a módszert képviseli: itt is az antik, verses dráma kerül elő, még az előadásra is utalva. Laky itt áll legközelebb Grigely felfogásához, ám érvelése és példái eltérőek. Grigely röviden tárgyalja az operát is (125–129), megemlíti nemcsak Metastasio nevét, hanem Goethét és Wielandot is. „Kisebb poétikai művek” (*de minoribus Poëticae operibus*) címmel igen sokféle műfajt tárgyal, mint az elégia, epigramma, szatíra, epistola, ekloga, fabula, dicséretetek, feliratok stb. Ugyan egészen más sorrendben, de ezeket Laky is említi.

Az egész könyv második része a metrika. A verslábak, sorok tüzetes bemutatása következik, itt is voltaképpen latin mintákkal. Külön tárgyalja az összetett verselést, a szinonima-sorokat, az állandó jelzőket, a metaforákat, a versekben

használt igéket, s metafrázisokat, parafrázisokat mutat be. Csak ritkán adja meg az idézett szöveg szerzőjét.

Grigely csak az antik költészetet említi, az akkor már több évszázados modern nyelvű költéssel nem foglalkozik. Példatára nem új költői alkotások létrehozását szolgálja, hanem mintegy a „közös európai” versvilág eszközeit mutatja be. Szemlélete statikus, nem foglalkozik külön az újításokkal. Az ünnepekről (*de fastis*) szintén Ovidius nyomán szól, csak éppen megemlíti, hogy Ausztriában és Magyarországon az aktuális ünnepeknek is van költészete.

Grigely az európai költészetet ismerő, művelt embereket kíván kiképezni. Erre alkalmas eszköz a latin nyelvű tankönyv. Laky már hangsúlyosan a magyar nyelvű műveltség és költészet híve, munkája nem egyházi jellegű.

A magyar költészet története (bármily röviden) csak Lakynál olvasható. Szerinte az első nagy korszakban a szóbeliség uralkodott. A középkortól vannak példáink az írásbeliségre, és a XIX. század első fele már egy új fejlődési szakaszt képez.

Tüzetes verseléstörténeti kutatások szerint² a görög-latin versformák a középkortól kezdve ismertté válnak Magyarországon. A XIX. század első felében, például Berzsenyi és Vörösmarty műveiben a rövid és hosszú szótagok magyar nyelvi rendszere közismert gyakorlattá válik. Ezzel szemben a nyugat-európai formák bevezetése csak az 1770-es évek végétől válik folyamatossá. Ráday Geodeon, Földi János és mások által a magyar hangsúly, kiejtés, a hangok összevonása tekintetében folytatott heves viták közepette. A „prozódiai harc” során válik köztudottá, hogy a megszokott (12 szótagos, általában négysorosán strófás és végrímes) magyar verselés – mondjuk Tinódi és Gyöngyösi esetében – saját szabályrendszerrel követ, és különös megoldások (mint például Zrínyinél) is előfordulnak. A *magyar rímezés rövid története* címmel a 20. § végén, a 24. lapon Laky csak utal erre. A népköltésből ismert verselést ekkor inkább ösztönösen, mint tudatosan kapcsolták egybe. Laky a nemzeti dal („melly valami nemzet’ jellemrajzát adja”) keretében szól a „népdal” vagy „dana” alkotásokról, amelyek „természetesen egyszerű, sőt együgyű jellegűek” (36. §, 35. lap). Példája nem népköltési szöveg, hanem Döbrentei Gábor *Huszár dal* című költeménye. Ez után adja lapalji jegyzetét: „Magyar *danákat* – eredeti egyszerűségökben – összegyűjtve, a *Kisfaludy-társaság* megbízásából Erdélyi János ajándékozott a’ nemzetnek az ugynevezett »*magyar népköltési gyűjtemény*« két kötetében, 1846, 1847.” (A kötet népdal-példái csakugyan Erdélyi gyűjteményéből valók.) Azt, hogy milyen sokféle strófászerkezete van a magyar népdaloknak, már a *Népdalok és mondák* kötetéből is felismerhető. Az is kiderül, hogy költőink nem

2 NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története. A klasszikai és nyugat-európai versformák irodalmunkban* (Budapest: Kisfaludy-Társaság, 1892); OROSZ László, *A magyar vers-tani eszmélkedés kezdetei*, Irodalomtörténeti füzetek 97 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980).

egyszer ügyesen utánozták a népdalokat. A magyar népdalok igazi formagazdagságát majd csak a XX. században (főként Kodály Zoltán és Vargyas Lajos közléseiből) állapíthatjuk meg.

Tudomásunk szerint Laky nem vett részt népdalok gyűjtésében. Erdélyi három kötetének adatai szerint őhöz 176 népdalgyűjtemény jutott el. Az első kötet számottevő része a Dunántúl északnyugati részéből származik. Vas megyéből Szelestey László többször is küldött szövegeket, Csornáról Pintér Endre premontrei szerzetes két gyűjteményt is küldött, összesen 237 szöveget, Szombathelyről Simon Vince premontrei kanonok 40, majd 37 és ismét 29 szöveget. A későbbi kötetekben is van nyugat-dunántúli, premontrei paptól összeírt gyűjtemény (Sebesy Kálmán 109 szöveg, Keszthelyről postázva). Kizártnak tartom, hogy ezen gyűjtések teljesen ismeretlenek maradtak volna Laky előtt.

Laky Demeter egyszerűnek látszó iskolai tankönyve sok érdekes vonással rendelkezik, nézetei és szövegpéldái ma is tanulságosak irodalomtörténeti és folklorisztikai nézőpontból egyaránt. Érdemes nem megfedkezni róluk.